

ТҮРК ТИЛДЕРИН ИЗИЛДӨӨДӨГҮ АЙРЫМ МАСЕЛЕЛЕР

Түрк тилдеринин теги бир болсо да, алардын сөздүк фондусундагы көптөгөн лексемалар фонетикалык, морфологиялык жана лексика-семан-тикалык жактан белгилүү даражада айырмаланат. Себеби түрк тилдеринин ар бири айрым чөйрөдө миңдеген жылдар бою өз алдынча өнүгүп жана калыптанып, башка топтогу, тектеш же тектеш эмес тилдер менен карым-катнашта болушкан.

Түрк тилдеринде VI-VIII кылымдарда эле (балким, андан дагы эрте) белгилүү даражада диалектилик өзгөчөлүктөр болгондугу байыркы орхон-енисей жазуу эстеликтеринен ачык байкалат (3).

Түрк тилдериндеги мындай айырмачылыктарды изилдөө тарыхы да кыйла мезгилди ичине алат. Аталган тилдерди салыштырып изилдөө Махмуд Кашгаринин (XI к.) эмгегинен башталат. Анын “Дивану лугат-ат-түрк” аттуу эмгеги 1072-1074-жылдары араб тилинде жазылган. Немец тилине 1928-ж. С.Броккельман которгон. Махмуд Кашгаринин эмгеги – байыркы түрк тилдери боюнча бизге келип жеткен грамматика же сөздүктөрдүн эң улуусу. Бул классикалык эмгекте уяга жайгаш-тырылган 7 миңче лексемалар каралган. Ошону менен катар фольклордук материалдар, макал-лакаптар жана ыр саптары бар. Эмгектин баалуулугун жогорулаткан фактылардын дагы бири – ал XI кылымдагы түрк тилдеринин диалектилик өзгөчөлүктөрүн биринчи ирет камтыган жана өзү ошол түрк элдеринин өкүлү болгондуктан, көп-чүлүк жыйнаган материалдарды илимий жактан так жана ишенимдүү болгон. Эмгекте түрк тилдеринин (наречие-леринин) тыбыштык жактан туура келүүлөрү, андагы өзгөчөлүктөр, мүчөлөрдүн функциялык жана норма-тивдик белгилери так ачылат. Махмуд Кашгаринин бул эмгеги түрк тилдеринин биринчи энциклопедиясы деп аталышка толук укуктуу.

Түрк тилдеринин жалпылыгы же диалектикалык айырмачылыктары жөнүндө кабарлар орто кылымдагы араб окумуштууларынын тил илимине бай-лыныштуу чыгармаларында да баян-далат. Булар: Ал Замахшаринин “Мукаддимат ал-адаб” деген чыгармасы; 1245-жылы Египетте белгисиз автор тарабынан түзүлгөн “Түрк-монгол-фар-сы сөздүгү” (муну Голландия окумуштуусу Т. Хоутсман 1894-жылы Леден шаарында басып чыгарган); араб филологу Абу Хайяна ал-Гарнатинин “Грамматика жана сөздүгү”; Жамал Эд-Дин ибн Муканндын “Хилиат ул-Лисан ве Халибат улбейон” – (огуз группа-сындагы бир тилдин грамматикасы жана сөздүгү боюнча изилдөө); Жамал Эд-Дин ат Туркинин “Булгат ал Муштак” (кыпчак жана огуз (түркмөн) тилдери, араб-кыпчак сөздүгү боюнча окуу китеби); XV кылымда араб тилинде жазылган “Каванин ал куллия ли дабт ал-лугат ат туркийа” (1928-жылы I-тому Килисли Рифат тарабынан Стамбулда чыккан. Анын немисче котормосу 1937-жылы Венгер окумуштуусу С.Телегди тарабынан ишке ашкан). “Китаб эт тухват уз закыйа фил-лугат ат туркийа” (1945-ж. Бесим Аталай тарабынан түрк тилине которулуп, Стамбулда чыккан) деген чыгармаларды эскерүүгө болот.

XVIII кылымда түрк тилдерин илимий салыштыруу планда изилдеген белгилүү окумуштуу Ф.И. Табберт Страленберг да эскерүүгө татыктуу. Страленберг биринчилерден болуп урал (угрофин жана самоед), алтай (түрк-монгол, тунгус-манжур) тилдеринин тектештиги жөнүндөгү теорияны ачып, урал-алтай тилдери, анын ичинде түрк тилдери боюнча биринчи классификацияны берген. Ушул теориянын негизинде кийинчерээк алтай тобу-нундагы тилдерди изилдеген В.Шотт, М.А.Кастрен, О.Доннер, Г.Винклер, И.Грюнцел, Г.И. Рамстедт, А.Соважо, Б.Котвич сыяктуу белгилүү окумуш-тулар да кеңири планда иштерди жүзөгө ашырышкан.

Түрк тилдерин илимий салыштыруу тарыхында А.Казем-бек (Казем-бек А. Общая грамматика турецко-татарского языка. - Казань, 1846) менен И.М. Березиндин (Березин И.М. Турецкая хрестоматия, ч. II. -Казань, 1857) эмгектери өзгөчө орунду ээлейт. О.Бетлинг (Bötling O. Über die Sprache der Jakuten. -Spb., 1851), В.В. Радлов (Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен. Т. I-X. -СПб., 1868-1904-гг.; Опыт словаря тюркских наречий. Т. I-IV. - СПб., 1888-1905, 1893-1911) түрк тилдерин изилдөөдө салыштырма-тарыхый методду биринчилерден болуп колдонушуп, Россияда түркология илимин негиздөөчүлөрдүн алгачкылары болушкан.

О.Бетлинг якут тилинин лекси-калык жана грамматикалык түзүлүшүн башка түрк тилдери менен салыштырып, ал эми В.В.Радлов бардык түрк тилдери боюнча бай материалдарды топтоп, түрк тилдеринин фонетикасын жана грамматикасын системалуу салыш-тырган. В.В.Радлов түрк тилдеринин наречиелерин изилдөөгө 1859-жылы Барнаул шаарына окутуучу болуп келгенден баштап киришкен. Өзүнүн белгилүү сөздүгүнүн кириш бөлүмүндө: “Мен, биринчи кезекте, элдик оозеки чыгармаларды жыйноо менен чектел-бестен, мүмкүн болушунча көлөмдүү лексикалык материалдарды топтодум”, - деп жазган. Кийин бул материалдар түрк тилдери боюнча жарык көргөн сөздүктөрдөгү фактылар менен толук-талып, автордун белгилүү эмгеги жаралган.

Түрк тилдерин тарыхый жактан салыштырууда Н.Ф.Катановдун эмгеги да айрыкча белгилөөгө татыктуу (Катанов Н.Ф. Опыт исследования урянхайского языка главнейших родственных отношений его к другим языкам тюркского корня. -Казань, 1903). Автордун статистикалык жана баяндоо мүнөздө жазылган эмгеги – XX кылымдын башындагы түркология илиминдеги баалуу сөздүк. А кезде бир эле түрк тилдеги диалектилер же айрым наречиелерди так ажыратуу болбогон-дугуна байланыштуу, автордун эмге-гинде 60ка жакын түрк наречиелери жөнүндө сөз болгон.

В.В.Радлов жана Н.Ф. Катановдун фундаменталдуу изилдөө-лөрүнөн кийин да түрк тилдеринин ар кыл маселелерине арналган эмгектерде аталган тилдеринин жалпылыгы жана алардын айрым маселелерине арналган өтө баалуу жоболор бар.

Алтай уясындагы тилдердин жалпылыгына арналган салыштырма пландагы эмгектерди Расянен М., Владимирцев Б.Я., Рамстедт Г.Т., Котвич В., А.Н. Кононов В., Баскаков Н.А., Дмитриев Н.К., Севортян Э.В., Исхаков Ф.Г., Щербак М.А., Санжеев Г.Д., Э.Р.Иенишев жана кыргыз окумуш-туулары Юнусалиев Б.М., Батманов И.А., Юдахин К.К., Орузбаева Б.Ө., Кудайбергенов С.К., Дыйканов К.Д., Асаналиев Ү. ж.б. окумуштуулар жазышты (Расянен М. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. - М., 1955; Владимирцев Б.Я. Сравнительная грамматика монгольско-го и халхасского наречия. - Л., 1929; Котвич В. Исследование по алтайским языкам. - М., 1962; Рамстедт Г. Введение в алтайское языкознание. - М., 1957; Кононов А.Н. Грамматика узбекского языка. - Ташкент, 1948; Баскаков Н.А. Кара-калпакский язык. - М.-Л., 1951-1952; Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков, т.1. -М., 1975; Дмитриев Н.К. Строй тюркских языков. - М., 1962; Юнусалиев Б.М. Киргизская лексикология, вып.1, - Ф., 1959; Орузбаева Б.О. Словообразование в киргизском языке. - Ф., 1964; Кудайбергенов С. Подражательные слова в киргизском языке. - Ф., 1957; Дыйканов К.Д. Кыргыз тилиндеги зат атоочтор. - Ф., 1955; Асаналиев Ү. Лобнор тилинин грамматикалык кыскача очерки. - Ф., 1964.

Бүгүнкү күндө түрк тилдерин ареалдык топторго бөлүп изилдөө маселелери да кеңири каралган. Ушул планда Н.З.Гаджиеванын, К.М.Мусаев-дин эмгектерин белгилеп кетүү зарыл.

Н.З.Гаджиева өз изилдөөсүндө Каспий, Кара деңиз зоналарындагы жана Кавказдагы түрк тилдеринин диалект жана говорлорундагы, ошондой эле жалпы түрк тилдеринин фонетикалык, морфологиялык жана синтаксистик көрүнүштөрүн ареалдык планда изил-деген. Автор ареалдык лингвисти-каланын ыкмаларык кеңири колдонуу менен байыркы түрк тилдеринин азыр жок болуп кеткен белгилерин табууга аракет жасаган жана огуз, кыпчак группасындагы тилдердин

калыптануусу жана чыгышы жөнүндөгү проблеманы козгогон (2).

Проф. К.М.Мусаевдин эмгегинде батыш кыпчак группасындагы түрк тилдеринин (кумык, карачай-балкар, крым татар, караим) лексикасы башка группадагы түрк тилдери менен салыштырылып изилденет. Тилдердин карым-катнашууда болгон өзгөчүлүк-төрү, түрк тилдеринин өз ара жана башка тилдер менен болгон байланыштары чагылдырылган (5).

Ал эми Болгария, Венгрия, Румыния, Югославия, башкача айтканда, Осман империясынын бийлигинин астындагы өлкөлөрдө лингвистикалык багытка караганда түркологиянын тарыхый филологиялык маселелери көбүрөөк изилденген. Аталган өлкөлөрдө мамле-кеттин тарыхы боюнча түрк жазма булактары, Осман империясынын доку-менттери жана түрк диалектилеринин материалдары изилдөөгө алынган.

Венгр окумуштуулары Л.Фекете, Д.Немет, Г.Хазай, Ж.Какук, Д.Кальди-надь венгр элинин жана анын тилинин түрк элдери жана алардын тилдеринин тарыхый байланышын изилдешсе, Польшанын белгилүү окумуштуулары Зайончковский А., Рейхман Я. Трыарский Э., Дубинский А., Циопинский Я. өзүлөрүнүн эмгек-теринде көбүрөөк караим тилин, польша-армян документтерин, түрк жазма эстелектерин жана алардын араб, фарсы тилдери менен байланыштарын карашкан.

Түркияда азыркы түркологиянын негизги багыттарынын бири - Орто кылымдагы жазма эстеликтерин окуп үйрөнүү, ал жазма булактарды басып чыгаруу болуп саналат.

Австрия, Великобритания, Дания, Италия, Финляндия, Франция, Швейцарияда түркология маселесине айрым гана окумуштуулар көңүл бурган. Алардын изилдөөлөрүндө, негизинен, түрк тилинин жана адабиятынын, түрк тарыхынын маселелери каралган.

Германияда түркологиянын маселелерине П.Циме, З.Клейнмихель, А.фон Габен, Б.Шпулер, Б.Флемминг, Г.Дёрфер деген окумуштуулар кайры-лышкан жана алар түркологиянын жалпы проблемаларын аныкташкан.

Түркология Америкада 20-кылымдын 30-жылдарында башталып, 50-60- жылдары Европа жана Түркиядан түрк окумуштууларын түрк тилдерин окутуу үчүн гана чакырылышы менен Колумбия, Гарвард университеттеринде жана ошондой эле Лос-Анжелес, Индианадагы жогорку окуу жайларында түрк тилдеринин изилдениши өнүккөн.

Биздин макалада түрк тилдерин изилдөөдө ата-мекендик жана чет өлкөлүк окумуштуулардын эмгектерине кыскача экскурс берилди. Белгилүү түркологдордун аталган фундамен-талдуу эмгектери түрк тилдерин жана анын ичинде кыргыз тилинин тарыхый фонетикасын, лексикасын жана грамматикасын изилдөөдө негизги булак болуп саналат деп эсептейбиз.

Адабияттар:

1. Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов. - М., 1974.
2. Гаджиева Н.З. Проблемы тюркской ареальной лексики. - М.: Наука, 1975.
3. Древние тюркские диалекты и их отражение в современных языках. /Под ред. акад. И.А.Батманова. - Ф.: Илим, 1971.
4. Кононов А.Н. Тюркская фило-логия в СССР . 1917-1967 гг. - М., 1968.
5. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. - М.: Наука, 1975.
6. Сыдыков С.С. Орто Азия, Түштүк Сибирь түрк тилдеринин лексикасындагы ареалдык окшоштуктар жана айырмачылыктар. - Ф., 1984.

7. Benzing J. Einführung in das Studium der altaischen Philologie und der Türkologie.- Wiesbaden, 1953.
8. Güllner C. Die europäischen Türkendrucke des XVI. Jahrhunderts. - В., 1961.
9. Handbuch der Orientalistik, Abt.I, Bd. 5- Altaistik, I Abschnitt –Türkologie. -Köln, 1963.